

A JÖVEDELMI SZEMPONTBÓL ELMARADOTT TELEPÜLÉSEK TERÜLETI ÁTRENDÉZŐDÉSE A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

PÉNZES JÁNOS

SPATIAL RESTRUCTURING OF LOW-INCOME SETTLEMENTS
AFTER THE POLITICAL TRANSITION

Abstract

The spatial income pattern of Hungary significantly altered after the political transition. The change influenced the territorial characteristics of peripheral areas. The development of the formerly backward areas in Western Hungary was confirmed by the investigation of the lowest tenth of the income rank analysed in the current study. The appearance of new peripheral settlements were in connection with the structural crisis of the mining and heavy industrial areas of North-eastern and South-western Hungary. Peripheral settlements tend to concentrate territorially after the political transition causing the deepening of their depression. The backward situation of the peripheral areas can be regarded as stable, their catching up has not started yet.

Keywords: core and periphery, income rank, peripheral areas, spatial pattern

A centrum és a periféria fogalma

A *centrum* szó középpontot, központi helyzetű térelemet vagy térrészt jelent, melynek jelentése a geometriai helyzet mellett *pozitív minőséget is magában hordoz*. Egy adott térbeli rendszerben a többi térelemhez viszonyított, mennyiségi és minőségi jellemzők alapján kijelölhető relatív központi helyzetre utal. Ennek megfelelően pozíciója és kiterjedése térben és időben, értelmezési területtől, valamint a területi rendszer méretétől függően változhat (REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KISLEXIKON 2005). A centrum fogalmához tehát a geometriai jellegén túl társadalmi-funkcionális tartalmak, áramlási és *csomópontjelleg, irányítási vezető szerep is párosul*. A centrum nem feltétlenül kizárólagosan pontot jelent, hanem jelentősebb térbeli kiterjedéssel is bírhat – nagyobb térség, ország, országcsoport is lehet centrumterület (TÓTH J. – CSATÁRI B. 1983; SÁRFALVI B. 1991; NEMES NAGY J. 2009).

A *periféria szintén relatív képződmény*, jelentése szerint *peremi helyzetű térelem, vagy térrész*, amely geometriai helyzete mellett *negatív minőséget is takar*. A centrum ellentétpárjaként jellemzője a centrumtól való függés, de a kapcsolatok hiányát, az elszigeteltséget is jelenti. A periféria kérdéskörét több tudományterület vizsgálhatja és ennek során hangsúlyeltolódás következhet be a perifériakusság tartalmában, melynek a földrajzin túl társadalmi töltete is lehet (NEMES NAGY 2009).

A *centrum-periféria fogalompár* alapvető társadalomtudományi paradigma, amelynek kettős jellege nem teljesen egyértelmű, hiszen a fogalom legismertebb elterjesztője – IMMANUEL WALLERSTEIN a *félperifériával* kiegészítve hármas osztatúvá tette (WALLERSTEIN, I. 1983).

A centrum-periféria fogalompár NEMES NAGY (1996) szerint háromféle módon értelmezhető:

- *helyzeti (földrajzi) centrum-periféria*, ahol a centrum egy kitüntetett hellyel azonos, míg a periféria a peremhelyzetű településeket jelenti;
- *fejlettségi (gazdasági) centrum-periféria*, melynek háttérében a gazdasági fejlettség, illetve elmaradottság áll;

- *hatalmi (társadalmi) centrum–periféria*, amelyben a hatalmi függés és az érdekérvényesítés egyensúlytalansága jelenik meg.

Egy adott térség vagy település centrum, illetve periféria helyzete időben változhat. A három jelentéstartalom átfedheti egymást, azonban gyakran az a helyzet áll elő, hogy egy téregység az egyik jelentéstartalom szerint centrumnak, más jelentéstartalomban perifériának minősül (NEMES NAGY J. 1996; LŐCSEI H. – SZALKAI G. 2008). Az esetek jelentős részében azonban a „baj nem jár egyedül”, és a periféria-jelenség több tényezőben is megjelenik, sokszor egymással ok-okozati viszonyban (KANALAS I. – KISS A. 2006).

Jelen tanulmányban az „elmaradott” és „periférikus” jelzőket szinonimaként használjuk, mivel a jövedelmi vizsgálat alapvetően a fejlettségi és részben a hatalmi (társadalmi) viszonyokat tükrözi vissza.

A periférikus területek lehatárolásának módszertani kérdései

A periférikus jelleg mindig relatív fogalom. Emiatt a periférikus térségek lehatárolásának sokféle módszerével lehet találkozni a hazai szakirodalomban. Az elmaradott területek lehatárolása során számos kérdés merül fel, melyre a kutatók sokszor különböző módszerekkel adnak választ. Ezek a kérdések elsősorban a következő dimenziókban merülnek fel:

- *a vizsgálat területi kereteinek meghatározása*
 - Milyen területi szint képezze a lehatárolás alapját (település, járás-városkörnyéki térség, foglalkozási vonzáskörzet)?
 - Alkalmazzanak-e valamilyen szűrőfeltételt a vizsgálatba bekerülő téregységek kiválasztására?
- *az elemzés időbeli dimenziója*
 - statikus elemzés;
 - dinamikus elemzés;
 - esetleg ezek kombinációja, amely során figyelni kell a különböző jellegű mutatócsoport arányára;
- *a periférikusság kifejezésének módszere*
 - ennek során az indikátorokon van a hangsúly, ahol a fejlettséget jól megragadó jelzőszámok kiválasztása a legfontosabb feladat;
 - több mutató kiválasztása esetén érdemes kerülni a hasonló tartalmú – sokszor egymással korreláló – indikátorok együttes használatát, melyek eltorzíthatják az eredményeket;
- *a több indikátoron alapuló számítás módszere* (melyik statisztikai módszer a legalkalmasabb a mutatók tartalmának összesített kifejezésére, továbbá az egyes jelzőszámok súlyozásának kérdése is ide tartozik);
- *a küszöbérték meghatározása* – vagyis hol húzódjon a periférikus települések határa a fejlettségi rangsorban.

A Központi Statisztikai Hivatal munkatársai által elvégzett, több módszert összehasonlító vizsgálatának egyik legfontosabb konklúziója az volt, hogy nincsen mérvadó különbség a kapott eredmények között (FALUVÉGI A. 1995). A problémát azonban árnyalja, hogy hasonló módszerrel is (de előzetes területi szűkítés beiktatásával) jelentős lehet az eredmények különbsége (pl. LACKÓ L. 1975 és BELUSZKY P. 1976 esetében).

Elmaradott területek Magyarországon a szocializmus időszakában

Az 1970-es években a szocialista Magyarországon egyre nagyobb figyelmet szenteltek a területi különbségek vizsgálatának, ezen belül is a lakosság életkörülményeiben tapasztalható egyenlőtlenségek kutatására (LACKÓ L. 1975; PERCZEL K. 1975; BELUSZKY P. 1976).

A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézetének (MTA FKI) munkatársai által végzett elemzések rámutattak, hogy a megyék közötti különbségek mérsékelődtek a megelőző néhány évtized során, azonban a területileg koncentrált fejlesztések a megyéken belüli egyenlőtlenségek növekedését eredményezték (BELUSZKY P. 1976). A vizsgálatok azt mutatták ki, hogy a lakossági jövedelmi viszonyok esetében kiegyenlítődség volt jellemző, miközben az életkörülményekben növekedtek a területi különbségek.

A kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek közé a következőket sorolták:

- az Alföldön Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét (kivéve Nyíregyháza környezete), a Közép-Tiszavidéket, a Berettyó-Körös-vidéket, valamint a Duna-Tisza közti tanyavidéket, továbbá a Hajdúság, Nyíregyháza és Kunszentmárton környékének tanyás községeit;
- Észak-Magyarországon Észak-Borsodot (Cserehát, Észak-borsodi-karszt, Zempléni-hegység, Bodroghöz és Szerencs környéke), a Cserhát-vidékét és a Bükkalját;
- a Dunántúlon Baranya megye aprófalvas területét (Ormánság, Zselic, Sásd környéke és Mohács-Siklós térsége), Belső- és Külső-Somogy területét, Zala megye egészét (kivéve Nagykanizsa és Zalaegerszeg környéke), az Őrséget és a Rábamentét.

A vizsgálatban kijelöltek speciális helyzetű területeket – részben az elaprózott településszerkezet, részben a járáson belüli nagy fejlettségi különbségek miatt – pl. a Kisalföld egyes részeit (a celldömölki, sárvári, csornai, pápai és devecseri járás községei), továbbá a Balaton-felvidék néhány községét és Nyugat-Tolna átmeneti területét sorolták ide.

Az elmaradott területek lehatárolásának nehézségét mutatja, hogy az Országos Tervhivatal (OT) Tervgazdasági Intézete által 1973–74-ben készült vizsgálat jelentős eltéréseket mutatott az előbbi elemzéshez képest. Az OT tanulmánya Ózd környékét is hátrányos helyzetű területként tüntette fel, ugyanakkor az MTA FKI vizsgálatában nem jelent meg elmaradott térségként. Az OT vizsgálatából azonban szinte teljesen hiányzott az MTA FKI tanulmányában karakteresen kirajzolódó bihari elmaradott terület, valamint a szakirodalomban belső perifériaként emlegetett Tisza-tó környéki térség – magába foglalva Dél-Borsodot, Dél-Hevest és Jász-Nagykun-Szolnok megye északkeleti részét.

Nem teljesen egyértelmű tehát a periférikus területek megjelenése a szocializmus időszakában, azonban a hivatkozott tanulmányok alapján körvonalazhatóak a leginkább problematikus térségek.

A jövedelmi térszerkezet átalakulása a rendszerváltás után

A személyi jövedelemadózás 1988-ban történt bevezetése óta a Pénzügyminisztérium, az APEH és a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisaiból elérhetők a településekre vonatkozó adóköteles jövedelemadatok, amelyeket az egyszerűség kedvéért jövedelemnek nevezünk.

A jövedelem a területi vizsgálatokban előszeretettel alkalmazott, komplex indikátor. Egyrészt a lakosság életkörülményeinek, lehetőségeinek az egyik legfontosabb mutatója,

másrészt a személyi jövedelemadónak (SZJA) köszönhetően a nemzeti össztermék újraelosztásában igen jelentős mérce, egyúttal fontos állami és önkormányzati bevételi forrás (RUTTKAY É. 1997). Emellett 1988 óta változatlan tartalommal, folyamatosan rendelkezésre álló mutató. Összetett tartalma miatt igen *nagy magyarázóerővel bír a térszerkezet fejlettségéről, valamint az itt lejártszódó folyamatok vizsgálatában*. Ugyanakkor korlátjai is vannak, amelyek elsősorban abból fakadnak, hogy az adózási szabályok miatt a legális tevékenységekből származó bevételeknek is csak mintegy 40%-a jelenik meg benne. A jövedelemadatok számos más, elsősorban anyagi fejlettséget hordozó indikátorral mutatnak szoros statisztikai kapcsolatot (JAKOBI Á. 1999; ADLER J. – SKULTÉTY L. 2002; KISS J. P. 2007). Éppen ezért jelen tanulmányban mindössze az egy főre eső jövedelem értékének alakulásával kívánom bemutatni a rendszerváltozás utáni területi folyamatokat.

A rendszerváltozás után lezajlott piacgazdasági átalakulás területileg eltérő módon jelentkezett és ez a szocializmus időszakához képest új regionális folyamatok megjelenését okozta. Egyes kutatók eltérő módon értékelik a lezajlott változásokat, illetve azok irányát, azonban *a rendszerváltozást követő területi fejlődés alapvető folyamatait a legtöbb tanulmány hasonlóképpen összegzi* (CSÉFALVAY Z. – NIKODÉMUS A. 1991; RECHNITZER J. 1993; ENYEDI GY. 1996; KOZMA G. 1998; NEMES NAGY J. 1998; BELUSZKY P. – GYÓRI R. 1999; FALUVÉGI A. 2000):

- a főváros domináns fejlettsége, a főváros–vidék különbség megerősödése;
- a nyugat–kelet lejtő kialakulása;
- a kistérségi, települési fejlettség differenciálódása.

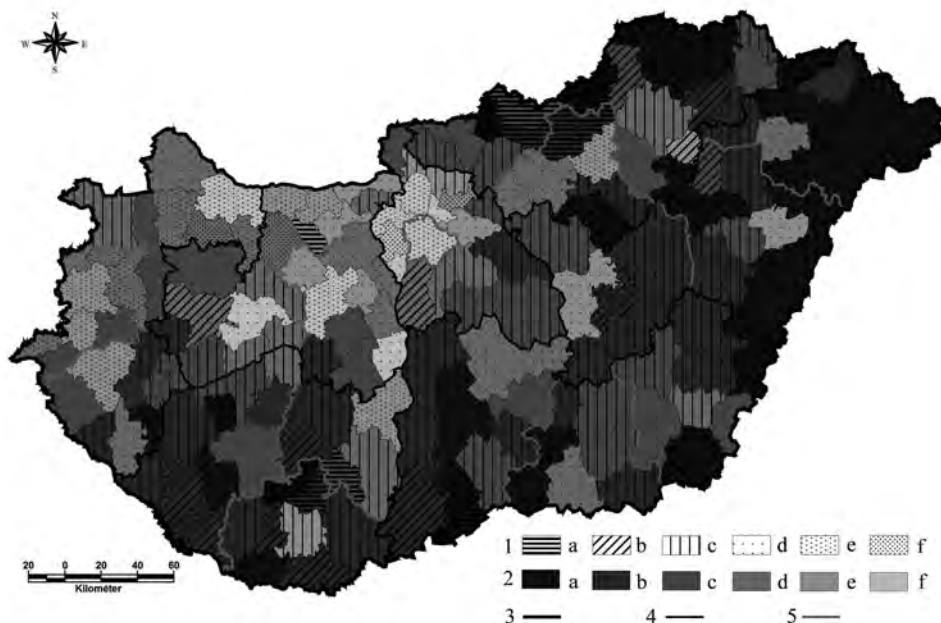
A felsorolt térszerkezeti változások a legtöbb társadalmi-gazdasági mutatóban testet öltenek és döntően a jövedelem is kirajzolja ezeket. Különösen szembeűnő a keleti országrész rendszerváltozás utáni leszakadása, melynek okait NEMES NAGY JÓZSEF a következőkben összegzi:

- *a keleti piacokra települt nehézipari és mezőgazdasági tömegtermelés leépült*, ebből kifolyólag pedig az egyoldalú és alacsony szakképzettség miatt állandósult a munkanélküliség;
- *a központi térségek reagálva a gazdasági nehézségekre, „kihelyezték válságukat” a perifériákra*, ott növelve az elbocsátott dolgozók számát (azaz a szocialista időszakban vidéken létesített budapesti központú üzemek nagy része megszűnt);
- a kiépítetlen nagytérségi infrastruktúra miatt *a tőke megrekedt a nyugati térségekben és a fővárosban* (NEMES NAGY J. 1998).

A kistérségek Budapest nélküli országos – vagy egyszerűbben fogalmazva vidéki – átlaghoz viszonyított egy főre eső jövedelemszintjének 1988 és 2008 között bekövetkező változása döntően a foglalkoztatottság alakulását tükrözi vissza, mivel a személyi jövedelemadó alapot 99%-ban a munkabér határozza meg (ADLER J. – SKULTÉTY L. 2002).

Gyakorlatilag a Duna vonalától keletre az Egri kistérségen kívül mindössze a Budapesti agglomeráció kistérségei tudtak 10% feletti jövedelemszint növekedést elkönyvelni. Sőt a Dunántúlon a Paksi kistérség kivételével a nagyobb mértékű növekedés Északnyugat-Magyarországra korlátozódik. Relatív jövedelmi szintjük alapján a rendszerváltozást átvészelő, iparral rendelkező kistérségek (élükön Dunaujvárossal, Pakssal és Százhalombattával), a sikeres szerkezetváltáson keresztülment kistérségek (pl. a győri, székesfehérvári, zalaegerszegi), illetve a jelentős beruházásokat fogadó kistérségek (pl. komáromi, körmendi, móri, sárvári és szentgotthárdi) tudtak előrébb lépni. Emellett részben idegenfogalmi adottságaiknak köszönhetően (pl. a gárdonyi és tatai), kedvező

fekvésükre (pl. téti) visszavezethetően jelentős elingázó munkaerővel bíró kistérségek (pl. kisbéri és téti) is jobb pozícióba kerültek (1. ábra).

1. ábra A kistérségek jövedelemszintje 2008-ban és a változás mértéke 1988 és 2008 között

Jelmagyarázat: 1 – a vidéki átlaghoz viszonyított jövedelemszint változása; a: <-20,0%, b: -10,0 – -19,9%, c: 0 – -9,9%, d: 0 – +9,9%, e: 10,0 – +19,9%, f: >+20,0%; 2 – a vidéki átlaghoz viszonyított jövedelemszint 2008-ban, a: <70,0%, b: 70,0–84,9%, c: 85,0–99,9%, d: 100,0–114,9%, e: 115,0–129,9, f: >130,0; 3 – országhatár; 4 – régióhatár; 5 – megyehatár

Forrás: a PM-APEH és a KSH adatai alapján saját szerkesztés

Figure 1 The income level of microregions in 2008 and the change between 1988 and 2008

Legend: 1 – the change of relative income level compared to the average without Budapest; a: <-20.0%, b: -10.0 – -19.9%, c: 0 – -9.9%, d: 0 – +9.9%, e: 10.0 – +19.9%, f: >+20.0%; 2 – the relative income level compared to the average without Budapest in 2008, a: <70.0%, b: 70.0–84.9%, c: 85.0–99.9%, d: 100.0–114.9%, e: 115.0–129.9%, f: >130.0%; 3 – state border; 4 – NUTS II boundary; 5 – NUTS III boundary

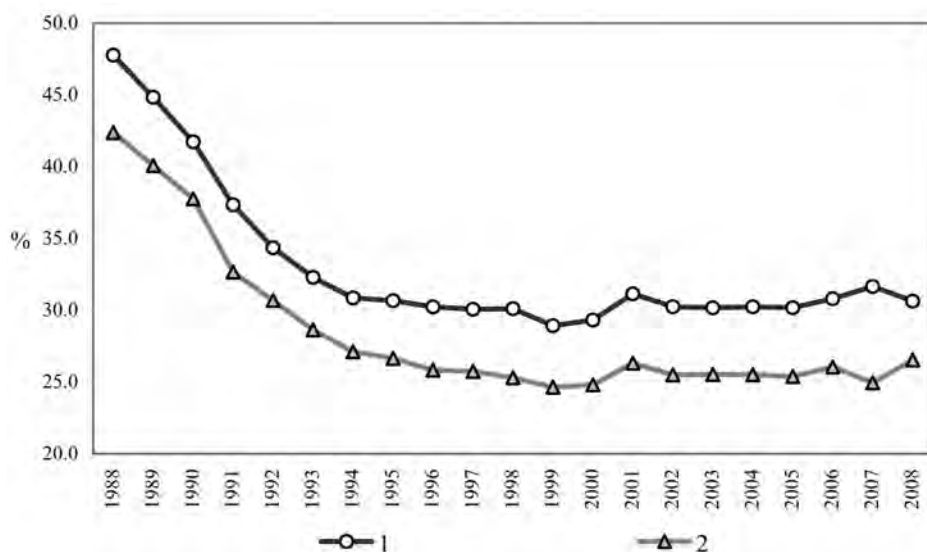
Source: calculated by the database from the Hungarian Tax and Financial Control Administration (APEH) and the Hungarian Central Statistical Office (KSH)

Ugyanakkor a Dunántúl északi részén is találhatók a leépülő gazdaság miatt jelentősen visszaszoruló foglalkoztatottsággal jellemezhető kistérségek (pl. az ajkai és oroslányi), melyek jövedelemszintje látványosan csökkent 1988 és 2008 között. A legnagyobb mértékben – több mint 20%-kal – visszaeső jövedelemszint a Dél-Dunántúl (pl. bonyhádi, komlói és sásdi kistérségek), illetve Észak-Magyarország (pl. a bátonyterenyei, bélapátfalvai, ózdi, pétervásárai, salgótarjáni és szécsényi kistérségek) egykori nehézipari, valamint bányászati körzetek strukturális válsággal sújtott térségeiben jelentkezett.

A térszerkezet átalakulásának, a társadalmi-gazdasági különbségek rendszerváltozást követő növekedésének, majd megmerevedésének okait több szerző is hosszútávon ható, tradicionális területi jellemzőkkel magyarázta, amelyek már jóval korábban is léteztek (FAZEKAS K. 1997, BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004). Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy *a korábban is elmaradott területek jövedelemszintje jellemző módon csökkent, miközben a fejlett térségek alapvetően tovább növelték előnyüket.*

Jövedelmi perifériák Magyarországon

Jelen tanulmány az egy főre eső adóköteles jövedelem segítségével tesz kísérletet arra, hogy felvázolja a rendszerváltozás után lezajlott átalakulás periférikus területekre gyakorolt hatásait. Egyetlen indikátor alkalmazása számos korábban felsorolt problémát kiküszöböl, azonban felvetheti azt a kérdést, hogy elegendőnek tekinthető-e pusztán egyetlen mutató a fejlettségi térszerkezet jellemzésére? A jövedelem komplex tartalmú indikátornak tekinthető, de a fejlettségnek mindössze a gazdasági (materiális) vetületét fejezi ki és az adóköteles jövedelem mérése kapcsán említett okok miatt az így kirajzolódó kép sem tekinthető teljesen reálisnak. A lakosság teljes legális jövedelemszintje a vizsgált jövedelemkonceptióhoz képest kisebb szélsőségeket mutat, mivel az állami transzferek (pl. szociális támogatások, nyugdíj) jelentősen mérséklék a különbségeket. Ennek ellenére – ahogyan számos korábbi tanulmány is rámutatott –, a területi folyamatok bemutatására alkalmas.

2. ábra Az alsó jövedelmi tízed átlagos jövedelemszintje az országos átlag és a felső jövedelmi tízed átlagértékének százalékában 1988 és 2008 között (%)

Jelmagyarázat: 1 – jövedelemszint az országos átlag százalékában, 2 – jövedelemszint felső tízed átlagának százalékában
Forrás: a PM-APEH és a KSH adatai alapján saját szerkesztés

Figure 2 The average income level of the lower tenth in the percentage of the income level of the national average and the upper tenth between 1988 and 2008 (%)

Legend: 1 – income level in the percentage of the Hungarian average, 2 – income level in the percentage of the value of upper tenth

Source: calculated by the database from the Hungarian Tax and Financial Control Administration (APEH) and the Hungarian Central Statistical Office (KSH)

A jövedelmek hazai területi-települési különbségeivel foglalkozó vizsgálatokban gyakran esik szó a települési rangsor szélsőséges értékeiről. Jellemzően azonban inkább az éllovas települések szerepelnek a hivatkozott tanulmányokban, mintsem a sereghajtó települések (NEMES NAGY J. 2001). Jelen vizsgálat a jövedelmi rangsor alján lévő településekre fekteti a hangsúlyt és igyekszik feltárni a legjellemzőbb sajátosságokat és időbeli változásokat, rávilágítva a jövedelemviszonyok alapján periférikusnak minősülő telepü-

lések helyzetére (PÉNZES J. 2008). Az alacsony jövedelemszint komplex problémakörre utal, mivel ezáltal csökken az adott település gazdasági potenciálja és a kisebb fogyasztási oldal kevesebb vállalkozást tud éltetni. A vizsgált települések zöme sokszor súlyos demográfiai, gazdasági helyzetben van, ami a szociális kiadásokban is visszatükröződik (PÉNZES J. 2010).

A vizsgálatban azok a települések kerültek a periférikus kategóriába, melyek az egy főre eső jövedelmi rangsor alsó tizedében (decilis) helyezkedtek el. Ezzel az egyszerű módszerrel kiküszöbölhető az országos átlaghoz való viszonyításból, illetve az infláció hatásából fakadó problémakör. A közigazgatási rendszer változásából – pontosabban a szétválások okozta településszám-növekedésből – eredő problémát elkerülve 1988 és 2008 között minden évben a jövedelmi rangsor legalsó 310 települését választottuk ki.

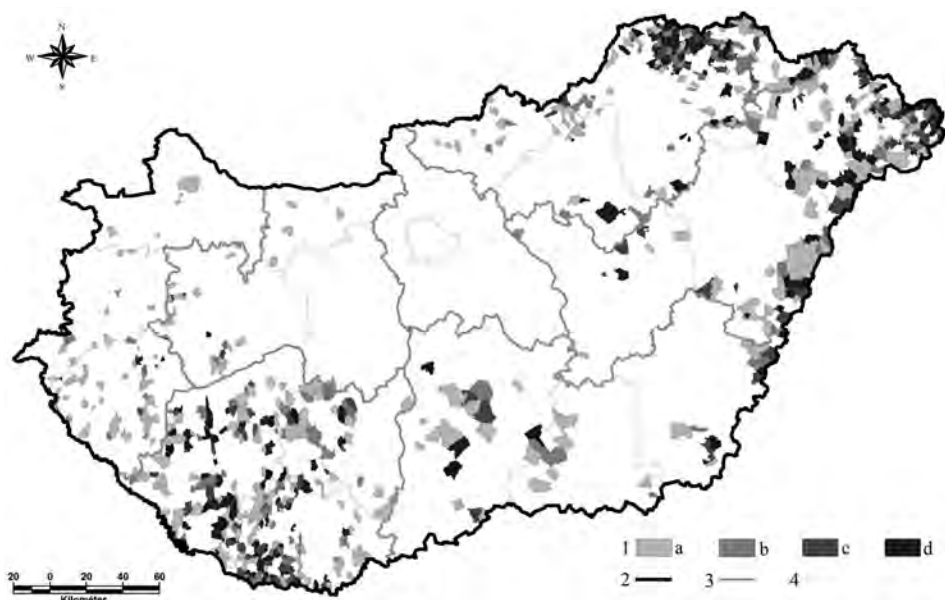
A jövedelmi rangsor alsó tizedébe került települések átlagos egy főre eső jövedelme jelentősen elmarad az országos értéktől, annak kevesebb, mint harmadát érte el 2008-ban. Egyértelműen kirajzolódik a rendszerváltozás után bekövetkező „visszacúszás” (2. ábra). 1988-ban az alsó tized településeinek átlagos egy főre eső jövedelme az országos érték valamivel kevesebb, mint felét érte el, a különbség pedig rohamosan nőtt az 1990-es évek közepéig. Az azóta eltelt másfél évtizedben inkább elhúzódó stagnálásról lehet beszélni. Tehát a legalacsonyabb jövedelemszinttel rendelkező települések felzárkózása – a jövedelemegyenlőtlenség regionális szinten tapasztalható csökkenése ellenére (NÉMETH N. – KISS J. P. 2007; PÉNZES J. 2010) – nem kezdődött meg, leszakadásuk stabilnak mondható.

A vizsgált időszakban összesen 728 település – a településállomány közel negyede – került legalább egyszer az alsó jövedelmi tizedbe. Ezek közül 70 település 1988 és 2008 között minden évben a sereghajtók közé tartozott. Vannak azonban olyan települések is, melyek később bekövetkezett közigazgatási kiválásuk miatt szerepeltek kevesebbszer az alsó decilisben.

A különböző években jövedelmi perifériába sorolt települések összesített térbeli eloszlása jól kirajolja az ország elmaradott térségeit (3. ábra). A legrosszabb helyzetben lévő települések túlnyomó része Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. A jövedelmi periférián fekvő települések jelentős része az aprófalvas térségekben koncentrálódik, azonban a nyugati határszél elaprózott településszerkezetű megyéiben (Vas és Zala megyében a településállomány több mint felét 500 lakos alatti törpefalvak teszik ki), valamint Veszprém megyében a probléma korántsem olyan súlyos, mint a Dél-Dunántúlon, illetve Északkelet-Magyarországon. Azon települések lakossága, amelyek a vizsgált 21 év többségében, vagy mindegyikében a jövedelmi rangsor alsó tizedében helyezkedtek el, elcigányosodott (pl. Alsószentmárton, Csenyété, Gilvánfa, Rakaca), vagy komoly mértékben elöregedett (pl. Tornabarakony, Vekerd) (BARANYI B. – G. FEKETE É. – KONCZ G. 2003; BAROS Z. – PÉNZES J. – TÓTH T. 2007).

Különösen szembevető a periférikus helyzetben lévő települések koncentrálódása Északkelet-Magyarországon, azon belül is a Cserehát területén, a Bodrogháza térségében, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye határmenti sávjában (SÜLI-ZAKAR I. 1992). Kirajzolódik a Közép-Tisza vidéken húzódó belső periféria, illetve a Kiskunságon is megjelennek periférikus települések (BELUSZKY P. 1981; TÓTH G. – DÁVID L. – BUDOSÓ Z. 2010). A Dél-Dunántúlon karakteresen az Ormánságban, a Zselic területén, Marcali és Nagybalaton, valamint Dombóvár és Komló között vannak a legelmaradottabb települések.

A jövedelmi szempontból periférikus települések vizsgálata is rámutat a jövedelmi térszerkezet változása kapcsán felvázolt folyamatokra (4. ábra). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a térszerkezet legjellemzőbb sajátosságai – a nyugat-kelet lejtő, a főváros-vidék kettősség, valamint Északkelet- és Délnyugat-Magyarország nagyobb elmaradottsága – már 1988-ban is megfigyelhetők voltak. Ezek a különbségek a rendszerváltozás után még

3. ábra Az alsó jövedelmi tizedbe került települések az adott évek gyakorisága alapján 1988 és 2008 között (db)
Jelmagyarázat: 1 – gyakorisági értékek, a: 1–5, b: 6–10, c: 11–15, d: 16–21; 2 – országhatár; 3 – régióhatár; 4 – megyehatár
Forrás: a PM-APEH és a KSH adatai alapján saját szerkesztés

Figure 3 Settlements in the lowest income tenth by the frequency of cases between 1988 and 2008 (number)
Legend: 1 – values of frequency, a: 1–5, b: 6–10, c: 11–15, d: 16–21; 2 – state border; 3 – NUTS II boundary;
4 – NUTS III boundary

Source: calculated by the database from the Hungarian Tax and Financial Control Administration (APEH) and the Hungarian Central Statistical Office (KSH)

karakteresebbé váltak. A periférikus kategóriába tartozó települések száma Vas, Veszprém, Zala, illetve Bács-Kiskun és Csongrád megyében jellemzően visszaesett. Egyértelműen nőtt az elmaradott települések száma Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyében. Fejér, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom és Pest megye korábban is kedvező helyzete tovább erősödött. Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyében a vizsgált időszakban nem változott számottevően a periférikus települések száma. Hajdú-Bihar megyében átmeneti növekedés után csökkent, Somogy és Tolna megyében pedig a kezdeti visszaszorulás után ismét bővült az elmaradott települések köre. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ingadozott az érintett települések száma, de csökkenő tendencia figyelhető meg. Ennek ellenére 2008-ban a megye településállományának több mint negyede tartozott az elmaradott kategóriába, amelynek hátrányos mivoltát az is jelzi, hogy a vizsgált időszakban több város is a periférikus csoportba került (Balkány, Dombrád, Nagyecsed).

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén kívül Somogy megyében haladta meg a 20%-ot a periférikus települések aránya 2008-ban. Valamelyest elmaradt ettől Baranya, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén értéke. Hajdú-Bihar és Tolna megyében 10% fölötti az elmaradott települések részesedése, Békés megye értéke pedig alig volt kisebb ettől. A legjobb helyzetben Fejér, Komárom-Esztergom, Pest és Vas megye volt 2008-ban és Győr-Moson-Sopron megye elmaradott kategóriába tartozó településeinek aránya is elhanyagolható.

A jövedelmi rangsor vizsgálata lehetővé tette a megyéken belüli területi folyamatok vizsgálatát is. Komló és Ózd térségében a rendszerváltozás után újonnan megjelenő periférikus települések köre egyértelműen a bányászat és a nehézipar válságát jelzi. Új

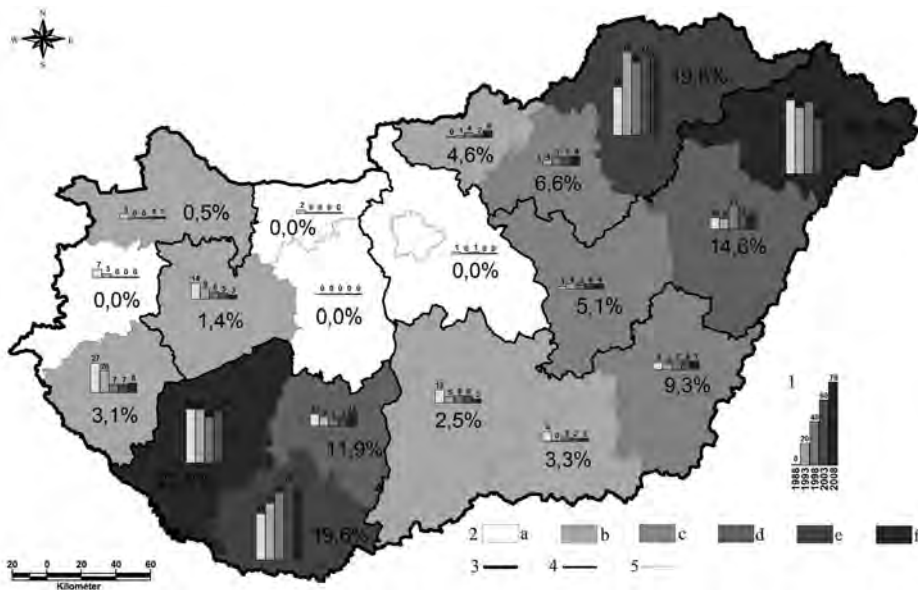

Figure 4 Number of settlements in the lowest income tenth 2008 (number)

Legend: 1 – number of settlements in the lowest tenth in each year (number); 2 – ratio of settlements in the lowest tenth in the counties, a: 0%, b: 0.1–4.9%, c: 5.0–9.9%, d: 10.0–14.9%, e: 15.0–19.9%, f: >20.0%; 3 – state border; 4 – NUTS II boundary; 5 – NUTS III boundary

Source: calculated by the database from the Hungarian Tax and Financial Control Administration (APEH) and the Hungarian Central Statistical Office (KSH)

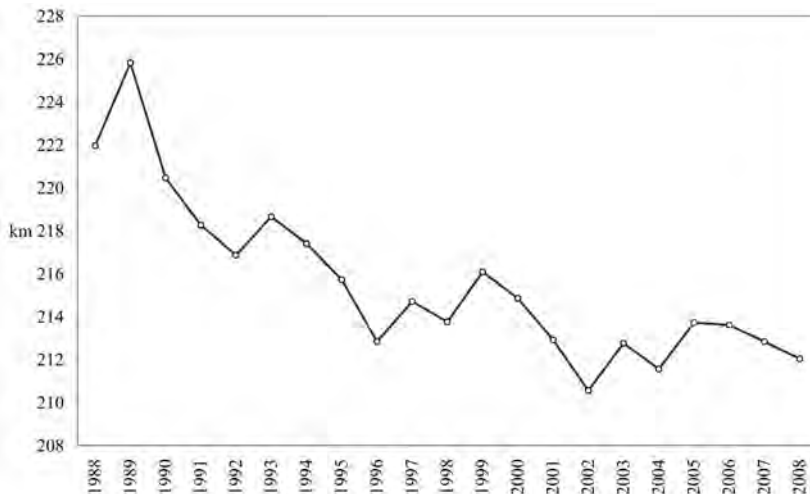

Figure 5 The average geographical distance of settlements in the lowest income tenth between 1988 and 2008 (km)

Source: calculated by the author

jelenségnek tekinthető a korábban csak mozaikosan körvonalazható Közép-Tiszavidéken elhelyezkedő belső periféria egyértelmű kirajzolódása. A tradicionálisan elmaradott térségek – az Ormánság, de különösen a Cserehát – válsága még inkább elmélyült, és területileg erős koncentrálódást mutatott a vizsgált időszakban.

A földrajzilag élesebben körvonalazható periférikus térségek egy újabb sajátosságra világítanak rá. Az elmaradott települések a rendszerváltozást megelőzően egyenletesebben szóródtak szét az ország területén, azonban a vizsgált időszakban lezajlott átalakulás eredményeképpen mára területileg kompaktabban jelennek meg. Ez azt is eredményezi, hogy az egyes években érintett 310 település átlagos légvonalbeli távolsága csökken, annak ellenére, hogy az ország egymástól távol eső délnyugati és északkeleti részében található a legtöbb periférikus település (5. ábra). Az eredmények tendenciája egyértelműen jelzi a területi koncentrálódás folyamatát.

Összefoglalás

A rendszerváltozást követően jelentősen átalakult Magyarország jövedelmi térszerkezete. A lezajlott változás kihatott a periférikus települések területi viszonyaira is. A szocializmus időszakában elmaradottnak tekintett térségek köre alapvetően nem változott meg a piacgazdaságba való átmenet után sem. Ugyanakkor Magyarország nyugati és északnyugati részének felértékelődése a jövedelmi rangsor alsó tizedének vizsgálatában is egyértelműen tükröződött. A módszer rámutatott az újonnan megjelent periférikus települések körére, amelyek főként a bányászat és a nehézipar válsága miatt kialakult depressziós térségekben találhatók. A rendszerváltozás utáni két évtized során a korábban kevésbé karakteresen kirajzolódó periférikus térségek válsága elmélyült, területük kiterjedt. A jövedelmi szempontból perifériának minősített települések földrajzi koncentrálódást mutatnak. A jövedelmi rangsor alsó tizedének felzárkózása nem kezdődött meg, a településcsoport leszakadása folyamatosnak tekinthető. A periférikus területek elszigetelődése és válságának további elmélyülése – egyes esetekben – térségi szintű gettósodással fenyeget, ami sürgős beavatkozást igényel.

PÉNZES JÁNOS

DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen
penzesjani@yahoo.co.uk

IRODALOM

- ADLER J. – SKULTÉTY L. 2002: Regionális foglalkoztatottsági különbségek – kiváltó okok a '90-es években III. – Comitatus: Önkormányzati Szemle 3. pp. 59–68.
- BARANYI B. – G. FEKETE É. – KONCZ G. 2003: A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és sellyei-siklósi kistérségekben. – Kisebbségkutatás 2. pp. 344–362.
- BAROS Z. – PÉNZES J. – TÓTH T. 2007: Demográfiai folyamatok a Csereháton a XX. század folyamán. – In: DEMETER G. – BAGDI R. (szerk.): Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). Studia Historico-Demographica Debrecina I., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 170–185.
- BELUSZKY P. 1976: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. – Földrajzi Értesítő 2–3–4. pp. 301–312.
- BELUSZKY P. 1981: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. – Alföldi Tanulmányok V. pp. 131–160.
- BELUSZKY P. – GYÓRI R. 1999: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – Tér és Társadalom 1–2. pp. 1–30.

- BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004: A társadalom mélyszerkezetének területi differenciái és az ország hátrányos helyzetű kistérségei. Budapest, kézirat
- CSÉFALVAY Z.–NIKODÉMUS A. 1991: Két századvég Magyarországon – gyorsjelentés a gazdaság regionális átrendezéséről. – *Tér és Társadalom* 4. pp. 69–88.
- ENYEDI Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon. – *Ember, település, régió. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület*, Budapest. 138. p.
- FALUVÉGI A. 1995: Az elmaradott térségek lehatárolásának módszerei. – *Statistikai Szemle* 73. 7. pp. 571–590.
- FALUVÉGI A. 2000: A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. – *Területi Statisztika* 4. pp. 319–346.
- FAZEKAS K. 1997: Válság és prosperitás a munkaerőpiacon. A munkanélküliség regionális sajátosságai Magyarországon 1990–1996 között. – *Tér és Társadalom* 4. pp. 9–24.
- JAKOBI Á. 1999: Az anyagi jólét becsült kistérségi egyenlőtlenségei. – In: *A táj és az ember geográfus szemmel. Geográfus Doktoranduszok IV. Országos Konferenciája elektronikus kiadványa*, Szeged.
- JAKOBI Á.–KISS J. P. 2003: A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Kistérségi mozaik, Regionális Tudományi Tanulmányok* 8. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 55–86.
- KANALAS I.–KISS A. (SZERK.) 2006: A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon. – *MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét*. 264 p.
- KISS J. P. 2007: A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon. – PhD disszertáció, SZTE TTK, Budapest–Szeged, kézirat
- KOZMA G. 1998: A gazdasági élet szereplőinek térbeli preferenciái. – *Falu Város Régió* 9. pp. 7–14.
- LACKÓ L. 1975: Magyarországi elmaradott területei (Egy kutatás eredményei és tapasztalatai). – *Földrajzi Értesítő* 3. pp. 243–269.
- LÓCSEI H.–SZALKAI G. 2008: Helyzeti és fejlettségi centrum–periféria relációk a hazai kistérségekben. – *Területi Statisztika* 3. pp. 305–314.
- NEMES NAGY J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. – *Földrajzi Közlemények* 1. pp. 31–48.
- NEMES NAGY J. 1998: Vesztesek – nyertesek – stagnálók (a társadalmi-gazdasági változások regionális dimenziói). – *Társadalmi Szemle* 8–9. pp. 5–18.
- NEMES NAGY J. 2001: A topon. – *Comitatus: Önkormányzati Szemle* 3. pp. 63–64.
- NEMES NAGY J. 2009: Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 350 p.
- NÉMETH N.–KISS J. P. 2007: Megyeink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága. – *Területi Statisztika* 1. pp. 20–45.
- PÉNZES J. 2008: Jövedelmi perifériák Magyarországon. – In: SZABÓ V.–OROSZ Z.–NAGY R.–FAZEKAS I. (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa, Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány*, Debrecen. pp. 571–576.
- PÉNZES J. 2010: Területi jövedelmi folyamatok az Észak-alföldi régióban a rendszerváltozás után. *Studia Geographica* 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 171 p.
- RECHNITZER J. 1993: Szétszakadás vagy felzárkózás – a térszerkezetet alakító innovációk. – *MTA RKK, Győr*. 208 p.
- REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KISLEXIKON (SZERK. NEMES NAGY J.) 2005: – In: *Regionális elemzési módszerek* (szerk. Nemes Nagy J.), *Regionális Tudományi tanulmányok* 11. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 264 p.
- RUTTKAY É. 1997: A lakossági jövedelemeloszlás területi és települési különbségei. – *Comitatus: Önkormányzati Szemle* 11. pp. 11–20.
- SÁRFALVI B. 1991: A világ gazdaság növekedési pólusai. – *Földrajzi Közlemények* 3–4. pp. 145–163.
- SÜLI-ZAKAR I. 1992: Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein. – *Földrajzi Közlemények* 1–2. pp. 45–56.
- TÓTH G.–DÁVID L.–BUJDOSÓ Z. 2010: A hazai folyók által érintett települések társadalmi-gazdasági vizsgálata. – *Földrajzi Közlemények* 2. pp. 189–202.
- TÓTH J.–CSATÁRI B. 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. – *Területi Kutatások* 6. MTA FKI, Budapest. pp. 78–92.
- WALLERSTEIN, I. 1983: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása: a tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században. – Gondolat Kiadó, Budapest. 782 p.
2007. évi CVII. törvény – a települési önkormányzatok többcéltű kistérségi társulásáról szóló 2004. évi CVII. törvény módosításáról